

УДК 811.161.2'272:316.356.4(477)«20»

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ЕФЕКТИВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Надія Трач

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070, Україна
krasiya@yahoo.com

Висвітлено зв'язки між концептом національної ідентичності та мовою, питаннями мовної політики. Об'єктом аналізу є результати пілотного опитування, проведеного методом структурованого інтерв'ю серед студентів-філологів Національного університету «Києво-Могилянська академія» в лютому 2011 р. Опитування проілюструвало тісний зв'язок між мовою, формуванням національної ідентичності, гуманітарними універсаліями та цінностями. Окреслено перспективу вивчення питання, зокрема проведення анкетування серед представників різних регіонів країни.

Ключові слова: мовна політика, мовна ситуація, національна ідентичність, опитування, самоідентифікація.

За висловом видатного американського соціолінгвіста Джошуа Фішмана, «де слабка теорія, процвітають метафори» [1: 272]. Цей лаконічний вислів, який автор влучно застосовує щодо загальних проблем соціолінгвістичної термінології (занадто широкого розуміння термінів *глобалізація*, *локалізація* у стосунку до соціолінгвістичного вивчення мов тощо), підходить і до сучасної української мовної політики. Українські науковці, мовознавці, політологи, соціологи, журналісти й пересічні громадяни, так само як і західні оглядачі, метафоризують проблему мовної політики – це, вочевидь, вказує на неефективність і слабкість теоретичного підґрунтя у її сьогоденному застосуванні.

Так, законопроект про мови, який перебував на розгляді ВРУ впродовж року, називали *червоною ганчіркою*, *гіркою таблеткою*, *замкненням у фольклорному тетто*. Український історик Кирило Галушко, аналізуючи сучасну мовну політику, пише: «Погіршення економічних умов і загальне розчарування політикою чергової « нової влади » може перетворити ухвалення нового закону про мови на « червону ганчірку » (курсив наш. – Н. Т.), яка викличе акції опору й поверне українській уже знайомий їй статус « альтернативності » та « престижної опозиційності » брутальності державної влади » [2: 143]. Більше того, український культуролог Максим Стріха стверджує, що мовна політика сучасної влади може призвести до замкнення української мови у « фольклорному тетто » [3]. Американський студент Ендрю Варнум, описуючи свої враження про мовну ситуацію в Україні, вживає ідіому *bitter pillow*: « Громадська думка вважає новий законопроект *гіркою пігулкою* (курсив наш. – Н. Т.), яку не проковтнуть із радістю » [4]. Мовну політику в Україні часто називають *іграшкою в руках політиків*, особливо в передвиборчий період.

Метафоризація, проте, в цьому разі не означає відсутності теоретичного осмислення проблеми. Питання мовної політики та мовної ситуації вивчали лінгвісти (Ю. Бестерс-Дільгер, Б. Ажнюк, Л. Масенко, Г. Мацюк, О. Калиновська, Ю. Сімекі,

Г. Шевчук, Н. Шумарова), соціологи (Г. Залізняк), юристи (М. Антонович, Б. Бауринг, В. Василенко), політологи (В. Заблоцький, В. Кулик, О. Медведєв, С. Шумлянський), антропологи (Л. Біланюк, В. Сквірська) та багато ін. Варто відзначити колективні монографії «Мовна ситуація в Україні: між консенсусом і конфліктом» (К., 2006), «Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз та перспективи» (К., 2008) та дисертаційну роботу В. Заблоцького «Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації» (Х., 2007), які різнобічно висвітлюють проблеми мовної політики та вказують на перспективи їх розв'язання. Проте ці проблеми досі актуальні – політичні зміни в країні впливають не тільки на економіку та міжнародні відносини, а передусім на сферу мови, культури та історії. Щобільше, політики не часто беруть до уваги рекомендації науковців щодо питань мовної політики.

Мета статті – описати зв'язки між мовою, національною ідентичністю та мовною політикою. Для цього окреслимо теоретичні засади дослідження взаємозалежності між мовою й ідентичністю та висвітлимо результати пілотного студентського опитування щодо цих питань. Актуальність дослідження зумовлена потребою теоретичного обґрунтування та рекомендацій щодо практичного провадження ефективної мовної політики в сучасній Україні.

Мова, ідентичність та мовна політика – теоретичні зауваги

Теоретичною базою для нашого дослідження слугують праці Р. Кіся, Дж. Фішмана, С. Барбура, Б. Спольського, Е. Сміта та ін. Як відомо, «центральною в будь-якій дискусії про ідентичність є мова» [5: 71]. У підручнику із соціолінгвістики Б. Спольський наголошує на соціальній значущості мови: «Надзвичайна центральність мови у соціальному житті, цінність мови як засобу доступу до влади і впливу, і символічна цінність мови в розвитку соціальних класів та етнічної ідентичності – все це створює умови, коли люди прагнуть творити мову чи робити мовний вибір самотужки» [6: 66]. Український філософ і лінгвіст Роман Кісь вказує на прямі зв'язки між мовою і культурою, стверджуючи, що «навіть і саму культуру іноді визначають як спосіб організації (упорядкування, поєднання, структуризації) відповідних сталих значень, конвенціональних символів, що притаманні представникам спільноти чи групи» [7: 10]. Подібно мислить й Дж. Фішман: «Культура і мова – це великою мірою ідентичності, а не просто збіги обставин, «попутники», як часто їх усі трактують» [1: 273].

Стівен Барбур висвітлює визначальний вплив, який мали мови на формування національних ідентичностей у всій Європі: «Поверховий погляд на сучасну Європу може привести когось до двох висновків: що різні мови були універсальними маркерами різних етнічних груп і народів і що вони були найбільш зримими із подібних маркерів» [8: 9]. Автор також наголошує, що «народ у сучасному сенсі не може існувати без спільного відчуття ідентичності, а для того, щоб люди поділяли ідентичність, має бути гарантовано певний мінімальний рівень спілкування між ними» [8: 4].

З теоретичних міркувань дослідників для нас важливими робочими гіпотезами будуть: 1) між мовою, культурою та ідентичністю існують тісні взаємозв'язки; 2) попри очевидність цих зв'язків, часто вони виявляються складними й суперечливими. Отже, в основу ефективної мовної політики має лягати формування національної та мовної ідентичності. Дж. Фішман зазначає, що мовне планування має бути «послідовною дорогою між власне плануванням, деплануванням та реплануванням»

[1: 274]. Це особливо актуально в українських реаліях, де з кожною зміною влади відбувається радикальний поворот на цій «дорозі» і заперечення здобутків попередників, для прикладу, як у випадку зміни мовної політики в галузі освіти та ЗМІ, зокрема щодо дублювання фільмів. З іншого боку, для формування ефективної мовної політики важливим є не тільки інституційний аналіз діяльності політичних органів, змісту нормативних документів тощо, а й врахування реальної мовної ситуації: «Проте точно не спланований, неофіційний, спонтанний мововжиток визначає більшість ситуацій нормального вживання мови» [1: 274]. В українській ситуації виникає запитання: чи зміна влади автоматично приводить до масової зміни вибору мови серед населення, чи радикально впливає на зміну регіональних ідентичностей? Власне баланс між цими двома тенденціями в аналізі мовної політики – інституційною та орієнтованою на застосування змін і сприйняття їх носіями мови – і може створити цілісну картину дослідження.

Результати студентського опитування з питань мови, ідентичності та мовної політики

Як уже було зазначено, міжнародні експерти визнають проблему мовної самоідентифікації визначальною у формуванні мовної політики. Японська дослідниця Юко Сімекі зазначає: «У пострадянських країнах результати національних переписів, що стосуються «рідної мови», використовуються для визначення мовної політики в кожній з країн. Їх мають брати до уваги під час ухвалення мовного законодавства» [9: 24]. Проблема полягає в тому, що орієнтація на результати перепису, на нашу думку, не є достатньою, потрібне глибинне дослідження ідентичності українців та чинників, які впливають на її формування. У лютому 2011 р. ми провели пілотне дослідження щодо питань мови та ідентичності серед студентів Національного університету «Києво-Могилянська академія». У ньому взяло участь 66 студентів, віком 16–22 роки, факультету гуманітарних наук, спеціальність «філологія», переважно жіночої статі (гендерний дисбаланс спричинений спеціальністю), представники різних регіонів. Опитувані, на наше переконання, не просто є типовими представниками студентської молоді, а невдовзі стануть експертами з української мови та літератури і прямо чи опосередковано зможуть впливати на рішення політичних лідерів щодо цих питань. Дослідження проводилось у формі структурованого письмового інтерв'ю. Відповіді репрезентують різні погляди респондентів на питання впливу мови на формування ідентичності, проблеми регіональних та міжнаціональних ідентичностей, концепт подвійної ідентичності тощо. Предметом розгляду у цій статті є результати, що стосуються питань стосовно пріоритетності самоідентифікації та головних компонентів національної ідентичності у зв'язку з питаннями мовної політики.

Головні компоненти національної ідентичності та питання мовної політики

Насамперед, студентам було запропоновано визначити пріоритетність самоідентифікації: Я – людська істота, я – чоловік/жінка, я – європеєць, я – українець, я – україномовний/російськомовний, я – представник свого регіону, я – студент, я – філолог, у них також була можливість додати інші самоідентифікації (результати наведено в таблиці).

**Пріоритети в самоідентифікації української молоді
(на основі опитування 66 студентів, проведеного в Києві
у лютому 2011 р.)**

Місце у списку пріоритетів	Людська істота	Жінка / Чоловік	Європеець	Українець	Україномовний / російськомовний	Представник свого регіону	Студент	Філолог	Інше
1 st	7	3	-	6	1	1	-	-	1
2 nd	6	27	5	12	6	2	3	1	-
3 rd	4	8	10	17	11	2	9	2	-
4 th	3	1	11	8	13	6	10	9	-
5 th	3	6	7	3	6	12	10	8	-
6 th	-	6	12	5	10	5	9	9	-
7 th	1	2	8	-	6	10	13	15	-
8 th	1	7	6	-	4	18	5	11	-

Деякі студенти дописали додаткові самоідентифікації: *я – душа, я – представник нижчого соціального класу; дехто вибрав тільки три характеристики, наприклад: 1) я – людська істота, 2) я – жінка, 3) я – студент; чи 1) я – україномовний, 2) я – європеець, 3) я – студент.* Як видно з наведеної таблиці, для студентів найважливішими є загальнолюдські цінності та гендерна ідентичність. Національна самоідентифікація також важлива, вона превалює над регіональною та міжнаціональною. Мова як чинник самоідентифікації презентована поміж трьома головними виборами респондентів, проте вона відіграє меншу роль, ніж гуманістичні цінності. Насамкінець, соціальна та професійна ідентичності відіграють найменшу роль у студентській самоідентифікації.

Більше того, ті студенти, які визнали мовну ідентичність визначальною характеристикою (1-ше, 2-ге, 3-тє місце), наголошують на важливості мов у їхній соціалізації та формуванні ідентичностей. Для прикладу:

- «Як не дивно, російська мова, а точніше її експансія, зумовила підсилення мого самовизначення як українки, патріотизм, вийшла своєрідна «захисна реакція». Щодо

англійської мови – вона допомагає мені відчувати себе європейкою, рівноправною навіть у незнайомому, але англomовному середовищі» (жін., 18 років, Полтавщина).

- «Найбільше вплинула українська, оскільки вона є рідною мовою і мовою щоденного спілкування. Англійська мова цікава тим, що дає уявлення про іншу картину світу (так само як, наприклад, польська), однак через те, що ці мови на даному етапі використовуються лише в навчанні, на формування особистості вони значного впливу не мають. Російська мова впливала на ідентичність у дитинстві як мова спілкування з однолітками, однак тепер цей вплив зовсім незначний (жін., 22 роки, м. Київ).

- «Оскільки я з україномовного регіону, то на формування моєї ідентичності насамперед впливала українська мова. Адже саме мовна ідентичність сприяла формуванню національної ідентичності. Російська і англійська мови мали менш помітний вплив. Це своєрідне протиставлення «свій – чужий», «свій – інший», тому вплив іноземних мов також важливий для формування моєї особистості та усвідомлення себе як представника певної нації (жін., 22 роки, Львівщина).

- «Всі три мови (у запитанні йшлося про вплив української, російської та англійської мов на формування ідентичності. – Н. Т.) я чула і сприймала змалку. Моя мама – єврейка, розмовляє англійською й івритом. Батько – українець, розмовляє українською й російською. Таке мовне розмаїття в родині якнайкраще сприяло виробленню власне людської ідентичності, коли на перше місце ставлять людські якості людини, і тільки потім категорії національного, статевого, професійного. Я ідентифікую себе як україномовну, однак привчена з дитинства до «трилінгвізму» (з 4 мов нашої родини івритом я володіла найслабше), я з дитинства усвідомила, що з Людиною можна завжди порозумітись, якою мовою вона б не розмовляла і до якого етносу не належала б» (жін., 21 рік, м. Донецьк).

Проте відповіді на відкрите запитання про головні компоненти поняття «ідентичність» засвідчили головну роль мови у формуванні ідентичності. Список згаданих компонентів виглядає так: мова (34 із 66 респондентів), культура (14), історична пам'ять (12), традиції і звичаї (10), територія, земля (10), релігія (7), ментальність (7), політична, соціально-економічна та культурна орієнтація (7), національне та історичне коріння (5), оточення (4), патріотизм (4), національна гордість (2), моральні та життєві пріоритети (2), національна ідея (1), цінності (1), воєнні звитяги минулого (1), активна громадська позиція (1), спільна мета (1), опозиція «своє – чуже» (1), свобода (1), суб'єктивне відчуття (1), рівень життя (1) тощо. Такий порядок пріоритетності перегукується з тим, як Ентоні Сміт визначає націоналізм: «не так стиль і доктрина політики, як форма культури – ідеологія, мова, міфологія, символізм і свідомість, – що здобула глобальний резонанс, а нація – це тип ідентичності, чіткі значення і пріоритет зумовлені цією формою культури» [10: 68].

Більше того, 44 із 66 респондентів стверджують, що національна ідентичність неможлива без мовного чинника. Інші 22 опитані, котрі припускають можливість формування національної ідентичності без мовного елемента, часто пояснюють це причинами, основаними на сучасній мовній та політичній ситуації в країні:

- «Думаю, що національна ідентичність без усвідомлення мовної належності до спільноти можлива. Мова є лише одним зі складників поняття ідентичності, але він не єдиний» (жін., 18 років, м. Чернігів).

- «В Україні національна ідентичність без мовної належності цілком мож-

лива. У Донецьку я маю багато російськомовних друзів, які ідентифікують себе як українці й говорять про це відкрито. Однак, на мою думку, це перехідне явище, й потрібно декілька поколінь для того, щоб усі, хто ідентифікує себе як українці, заговорили українською» (жін., 21 рік, м. Донецьк).

Відомий український соціолінгвіст Лариса Масенко описує мовну ситуацію в Україні як деформовану: «Специфіку мовної ситуації України становить поширення на її території двох мов – української і російської, а її реформованість полягає в тому, що співвідношення носіїв української і російської мов не відповідає співвідношенню українців і росіян на її території» [11: 44]. Слід зазначити, що в такій деформованій ситуації громадянська ідентичність може бути сформована перед мовною та національною, особливо це стосується представників Східної України.

Відповіді студентів, що виявляють їхнє ставлення до розвитку національної ідеї на мовноцентричній ідеї та оцінки такої політичної моделі, показують переважно позитивне ставлення: 20 респондентів вважають таку модель провадження політики *продуктивною*, 16 – *можливою*, 14 – пишуть про *позитивне ставлення*, 2 – вважають її *єдино можливою*, і 12 – вважають *непродуктивною*, оскільки сучасні українські можновладці не підтримують її. Слід зазначити, що результати всеукраїнського соціологічного опитування, проведеного в рамках міжнародного проекту INTAS «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: антропологічні, лінгвістичні та подальші перспективи» у 2006 р. теж демонструють позитивне ставлення українців до мовноцентричної моделі розвитку національної ідеї, оскільки 70,1% опитаних підтвердили, що мова є одним із символів державності України (40,7% – повністю погодились з цим твердженням, 29,4% – частково погодились) [12: 374].

Отже, результати пілотного студентського опитування засвідчили тісний взаємозв'язок між мовою та формуванням національної ідентичності, водночас показавши пріоритетність гуманістичних універсальних цінностей для сучасної молоді. Попри це, мова, на думку молоді, є одним з основних чинників формування особистості та відчуття належності до тієї чи іншої спільноти. Перспективи дослідження полягають у проведенні подібного аналізу серед представників студентства різних регіонів країни та в порівняльному аналізі місця мови серед чинників, які впливають на формування ідентичності сучасної української молоді.

1. Fishman J. Endangered Minority Languages: Prospects for Sociolinguistic Research [Електронний ресурс] / J. Fishman // International Journal on Multicultural Societies (IJMS). – 2002. – Vol. 4, No. 2. – P. 270–275. – Доступно з: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001387/138795e.pdf> (5 травня 2011 р.).
2. Галушко К. Хиткий статус / К. Галушко // Світ у 2011 р. Виклики для України. Український випуск. – 2010. – С. 143.
3. Стріха М. Тож яку державу вони будують? [Електронний ресурс] / М. Стріха (спроба аналізу гуманітарної політики нової влади) // День. – 2010. – 18 жовт. – Доступно з: <http://www.day.kiev.ua/316979>.
4. Varnum A. Letters from Abroad: Back in the U.S.S.R [Електронний ресурс] / A. Varnum // International Affairs Review. Published 12/13/2010. – Доступно з: <http://www.iar-gwu.org/node/236>
5. Straus A. Language and Identity / A. Straus // Language in Education. A source book. – USA: The Open University, 1972.
6. Spolsky B. Sociolinguistics / B. Spolsky. – Oxford University Press, 1998.
7. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність / Р. Кісь. – Львів : Літопис, 2002.

8. *Barbour S.* Nationalism, Language, Europe / S. Barbour // Barbour S. (ed.), Carmichel C. (ed.). *Language and Nationalism in Europe*. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 2000. – P. 1–17.
9. *Сімеки Ю.* Поняття «рідна мова» в інтерпретації київських студентів / Ю. Сімеки // Наукові записки НаУКМА. Т. 111 : Філологічні науки. – К., 2010. – С. 24–27.
10. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994.
11. *Масенко Л.* Умовна Україна / Л. Масенко. – К. : Темпора, 2007.
12. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз та рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К. : КМ Академія, 2008.

NATIONAL IDENTITY AS A BASIS FOR EFFECTIVE LANGUAGE POLICY

Nadiya Trach

*National University «Kyiv-Mohyla Academy»
vul. Skovorody, 2, Kyiv, 04070, Ukraine
krasiya@yahoo.com*

The article highlights the correlation between the concept of national identity and language with the issues of language policy. The object of the analysis is the result of pilot survey held by method of structured interview among philology students at «Kyiv-Mohyla Academy» in February 2011. The survey illustrated tight connection between language, formation of national identity, humanitarian universals and values. The author outlines the prospects of studying this issue, in particular holding surveys among representatives of various state regions.

Key words: language policy, language situation, national identity, opinion poll, self-identification.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ОСНОВА ЭФФЕКТИВНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ

Надежда Трач

*Национальный университет «Киево-Могилянская академия»
ул. Г. Сковороды, 2, г. Киев, 04070, Украина
krasiya@yahoo.com*

Освещены связи между концептом национальной идентичности и языком, вопросами языковой политики. Объектом анализа являются результаты пилотного опроса, проведенного методом структурированного интервью среди студентов-филологов Национального университета «Киево-Могилянская академия» в феврале 2011 г. Опрос проиллюстрировал тесную связь между языком, формированием национальной идентичности, гуманитарными универсалиями и ценностями. Определена перспектива изучения вопроса, в частности проведение анкетирования среди представителей разных регионов страны.

Ключевые слова: языковая политика, языковая ситуация, национальная идентичность, опрос, самоидентификация.

Стаття надійшла до редколегії 03.10.2011
Прийнята до друку 17.10.2011